

УДК 821.162.1-3(477)Мороховський

Олена БАЙ

Луцький інститут розвитку людини
Університету «Україна»УНІЙНИЙ ВИМІР ПОЛЬСЬКОМОВНОЇ ПРОЗИ
ЙОАХИМА ІЛЛІ МОРОХОВСЬКОГО

У статті розглянуто польськомовні твори Йоахима Ілли Мороховського. Враховано їх богословський характер, засоби художнього зображення, риторичні прийоми. Зауважено, що творчість Мороховського гармонійно вписана у літературний контекст всього полемічного дискурсу.

Ключові слова: полемічна література, опонент, богословський трактат, апологія, літературний дискурс.

The article examines polish-speaking works of Joachim Illya Morohovskyy. Their theological character, means of artistic images, rhetorical methods are analyzed. It is observed that Morohovskyy's works harmonise with the literary context of all polemical discourse.

Key words: polemical literature, the opponent, a theological treatise, apologia, literary discourse.

W artykule zostały przeanalizowane polskojęzyczne dzieła Joachima Eliasza Morochowskiego. Uwzględniono ich charakter teologiczny, środki artystyczne, chwytły retoryczne. Zwrócono uwagę na to, że twórczość Morochowskiego harmonijnie wpisuje się w kontekst literacki całego dyskursu polemicznego.

Słowa kluczowe: literatura polemiczna, oponent, traktat teologiczny, apologia, dyskurs literacki.

Полемічну прозу, написану після проголошення Брестської унії, неодноразово досліджували на предмет історичності. Натомість у літературознавчому плані наука досі має достатньо прогалин, як у плані систематизації періоду, так і в дослідженні творчості окремих авторів. Проблематика не втрачає своєї актуальності з огляду на малодоступність літературних джерел та з приводу невеликої кількості творів деяких з письменників і їх тематичної завуженості. Це відзначено в працях визначних українських і зарубіжних медієвістів: М. Грушевського, П. Яременка, Р. Лужного, М. Соловія, Д. Фріка тощо. Метою сьогоденного дослідження стало відтворення унійного виміру польськомовного доробку малодослідженого автора полемічної доби Йоахима Ілли Мороховського.

Виникнення численних прозових творів унійного характеру були пов'язані з тогочасними суспільними віяннями, які схилилися у бік європейської культури, тому і польська мова у вітчизняному середовищі вживалася нарівні з українською. Так званий «вітер окциденталізації» [2, 26], як його називає Петро Кралюк, виразно віяв з Заходу, приносячи не лише католицькі впливи, а й долучаючи протестантські погляди, у всьому їх різноманітті.

«У минулому серед дослідників переважала тенденція критикувати окциденталізацію української культури зазначеного періоду. Сьогодні ж, під впливом модерної герменевтики, вона оцінюється як творче намагання заговорити

категоріями найбільш передових кіл свого часу. Окрім того, варто зауважити, що Захід притягував до себе не лише зовнішнім блиском та імпазантністю, а також і тим, що він процвітав у релігійно-інтелектуальному плані внаслідок двох реформацій – протестантської і католицької» [2, 27].

Представники католицизму були вимушені вдаватися до радикального захисту свого віровизнання та невпинно боролися за свої переваги і впливи на Сході. Таким чином, православний світ потроху втрачав свою ортодоксійність, замінюючи її протестантськими чи католицькими елементами. Очевидним є факт, що еліта тодішнього вітчизняного середовища виступала проти таких впливів, створивши табір опори, до якого належали Мелетій Смотрицький, Андрій Мужилівський, Іван Вишенський та інші.

Їм протистояли представники католицької школи на чолі з визначним проповідником польського королівського двору Петром Скаргою. Можна стверджувати, що, опираючись на теологічний трактат полемічного змісту, який був виданий Скаргою ще у 1577 році («О jedności Kościoła Bożego») і в зв'язку з підписанням Брестської унії перевиданий 1610 року, католицькі автори створювали єдиний (цілісний) мегатвір, який мав на меті навернення православних у лоно Римської Церкви. Замість твердження про наслідування Петра Скарги тут потрібно було б стверджувати думку про так

званий літературний «канон», послідовництво і духовну спадкоємність, яка знайшла своє відображення у працях Іпатія Потія, Лева Кревзи-Ревуського, Іллі Мороховського тощо. Таким чином, стає очевидною авторська самобутність цих творів, які на сьогодні потребують поновного прочитання і дослідження.

Ілля Мороховський, який під час чернечого постригу отримав ім'я Йоахим, народився і провів свої дитячі роки у Львові. Батько його походив зі шляхетської родини, яка володіла гербом Корчаків, мати була звичайної львівською міщанкою. Саме Львів слугував колискою багатокультурності письменника, а водночас спонукав до радикалізму у виборі життєвого шляху, що позначилося і на творчості Мороховського.

Наприкінці 1595 року, долучившись до групи унійних єпископів – Володимир-Волинського єпископа Іпатія Потія та Луцького єпископа Кирила Терлецького, він вирушив до Рима і там, згідно з дорученням кардинала Санто Северино, був прийнятий до Грецької колегії як перший виходець з Польщі. З 1599 по 1603 рік навчався в колегії разом з Йосипом Рутським, протягом семи років студіюючи філософію та богослов'я.

У квітні 1603 року Мороховський отримав рекомендаційні листи від єпископа Б. Матієвського і нунція А. Рангоні, тож у товаристві Рутського вирушив до Польщі, у Краків, до королівського двору Сигізмунда III. Там зустрів владика Іпатія Потія, який високо оцінив інтелектуальний багаж випускника Римської колегії і доручив йому виконувати функції свого секретаря. Служба при унійному єпископі прославила ім'я Іллі Мороховського у тодішньому світському та духовному середовищі.

Особливого розголосу набула суперечка, яка велась у 1608-1609 роках поміж архімандритом віленського Святотроїцького монастиря Самуїлом Сінчиною та Йосипом Вельяміном Рутським – новопризначеним намісником Іпатія Потія. Саме Мороховському було доручено вирішити цю суперечку, що свідчить про його ораторський талант і обізнаність у справах юриспруденції. Окрім цього, для виконання такого доручення необхідна була непересічна обізнаність з проблемами богослов'я і впливи серед громадськості, чого Іллі Мороховському також не бракувало.

Деякі дослідники стверджують, що Мороховський був співавтором творів «*Harmonia albo konkordacja cerkwi s. Orientalnej z Kościołem S. Rzymskim*» (Вільно, 1608) і «*Relacja i uważenia*

postępków niektórych około cerkwi ruskich wileńskich r. 1608 i 1609» (можливий рік видання – 1609), авторство яких приписують єпископу Іпатію Потію [5, 778].

На початку 1609 року Іллю Мороховського було призначено королівським секретарем, що відкривало йому дорогу до єпископства. Уже в той час Іпатій Потій пропонував його кандидатуру на крісло владика в Перемишлі, однак усі спроби Потія були безуспішними, оскільки Мороховський залишався кандидатурою ззовні.

Іпатій Потій саме цього ченця вважав своїм наступником на володимир-волинській владичій катедрі, тому приблизно в 1611-1612 роках Ілля Мороховський отримав ієрейські свячення, а після смерті унійного митрополита, у серпні 1613 року, король Сигізмунд III номінував його Володимир-Волинським єпископом унійного віровизнання. Цього ж дня греко-католицьким митрополитом був призначений Йосиф Вельямін Рутський, колега Мороховського ще з часів навчання у колегії. Самої ж консекрації на єпископа Мороховському довелося чекати ще рік, оскільки попередньо священник повинен був прийняти чернечий постриг. Саме в цей період Ілля Мороховський отримав нове ім'я – Йоахим.

Православне духівництво, вбачаючи в особі новопризначеного владика сильного опонента і впливового оратора, робило неодноразові спроби, аби усунути Мороховського з єпископства і передати владичі повноваження комусь зі шляхтичів Волинської єпархії, проте всі ці зусилля виявилися даремними.

У січні 1624 року владика Йоахим Мороховський брав участь у з'їзді греко-католицьких єпископів у Новгородку, де обговорювалася справа унії з православними.

У 1626 році на Кобринському синоді він виділив 2 000 злотих на створення Генеральної семінарії і був посланий у цій справі разом з Луцьким єпископом Єремією Почапівським до польського короля і нунція у Варшаві.

Саме Йоахима Мороховського, як «дуже освіченого» рекомендувала в 1629 році Конгрегація пропаганди папському нунцію для вступного диспуту з православними перед запланованим спільним синодом греко-католиків і православних [5, 778]. Однак на скликаний у Львові синод 28 травня 1629 року не прибув ніхто з православних.

Як свідчив про це Яків Суша, Йоахим Мороховський був ревним поборником унії, за для якої проводив активну діяльність у меж-

ах власної єпархії, заохочував духовних осіб до участі в єпархіальних синодах, дбав про їх духовний та інтелектуальний розвиток. Окрім цього, реставрував собори у Володимир-Волинську і Бресті, замовив для них нові ікони та дорогоцінні речі для богослужінь. Він заснував кілька нових церков, піклувався про школи і створену своїм попередником Іпатієм Потієм Волинську катедральну капітулу. Приблизно в 1626 році владика Мороховський затвердив Братство Пресвятої Богородиці при соборі у Володимир-Волинську, для якого здобув додаткові папські привілеї.

Дорога до духовного чину водночас стала для Йоахима Іллі Мороховського повноцінним входом у полемічне літературне життя краю. Усі його починання у справі поширення унійної ідеї в Україні знайшли відображення у полемічних творах, які стали своєрідним свідченням світоглядних позицій єпископа. Ще до прийняття чернечого постригу та ієрейських свячень сповнений молодечого запалу він виступив на захист унії з працею «Discurs o początku rozerwania Cerkwie Graeckiej od Kościoła Rzymskiego i kto był tego przyczyną», яку видав друком дещо пізніше – у 1622 році в Замості. У відповідь на «Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary pierwszej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przetłumaczony przez Theofila Ortologa, tejsze Świętej Cerkwie Wschodniej Syna» Мелетія Смотрицького (Вільно, 1610) Ілля Мороховський виступив із богословським трактатом «Paregoria albo utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świętej Wschodniej», який був виданий також у Вільні 1612 року. Відомий його переклад з грецької на польську мову твору «Życie Św. Ignacego, patriarchy carogrodzkiego», який вийшов друком у Замості 1621 року. Цьому ж авторові приписують (Сірчинський, Вагилевич та інші) працю полемічного та історичного характеру «Relacja o zamordowaniu okrutnym ... Jozafata archiepiskopa połockiego» (Замость, 1624).

У лютому 1631 року, будучи вже важко хворим, владика Йоахим Мороховський написав заповіт, у якому наклав легати на школу, братство і лікарні у Володимир-Волинську. З приводу німецького стану Мороховського король Сигізмунд III призначив адміністратором Володимир-Волинської єпархії Йосифа Вельяміна Рутського. Йоахим Ілля Мороховський відійшов із життя 19 березня 1631 року і був похований у Володимир-Волинському соборі.

Письменницьку діяльність Мороховського, з огляду на малу кількість виданих творів, дехто з дослідників схильний вважати за епігонську (за взірцем слугував Петро Скарга) та не варту більшої уваги медієвістів. Ці твердження не мають під собою жодних підстав, оскільки, як попередньо уже було згадано, унійні письменники мали на меті створити один цілісний полемічний концепт на захист Східної Церкви з Римом, а тому старалися не відходити від загальноприйнятих полемічних канонів. Окрім цього, творчість Йоахима Іллі Мороховського до сьогодні не була ніким детально опрацьована у літературознавчому плані. Єдиним коротким конспектом творів унійного єпископа можна вважати розділ про Мороховського у дослідженні Івана Вагилевича «Польські письменники-русини» («Pisarze polscy Rusini») [13]. Серед польських літературних критиків творчістю Йоахима Іллі Мороховського займався Людомир Беньковський. Однак у вітчизняному літературознавчому середовищі не існує жодного монографічного дослідження чи принаймні серйозної наукової публікації на тему польськомовного доробку Володимир-Волинського єпископа Мороховського.

Серед кількох праць цього автора на особливу увагу заслуговує «Paregoria albo utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świętej Wschodniej zmyślonego Theofila Orthologa». У вступній частині вміщена посвята королівському канцлеру Леву Сапезі із зображенням герба дому вельможі та латинського емблемату з його описом. Передмова сповнена концептів, побудованих на біблійних образах. Письменник описує світло правди і справедливості, яка цінна, немов щире золото. Протиставлені їм і концептично обіграні фальш і темрява – наклепи, якими Церкву випробовують, наче вогнем, очищаючи її з полови. Смотрицького автор апології називає Псевдологом, а не Ортологом, перефразовуючи, згідно з полемічним образотворенням, його псевдонім, поданий у «Треносі». Далі в тексті зустрічаються й інші перефразування імені опонента: не Теофіл, а Теомах; не Ортолог, а Порнолог.

Вдалою цитатою до «Парегорії» став відомий на той час вірш Анджея Леховіча – звертання до фальші.

Додатковою передмовою, згідно зі встановленими зразками побудови богословського трактату, є «Передмова до читача», яка продовжує діалогічний характер полемічного дис-

курсу. Мороховський представив дві матері, які породжують зовні подібних до себе дочок. Першою з них є поблажливість, яка заслуговує на погорду, друга натомість – це гірка правда, яка породжує гнів і ненависть, проте не втрачає власної гідності. Про все це не лише віленські громадяни, а й німі стіни волати повинні – стверджує греко-католицький єпископ.

Автор полемічного писання дорікає Мелетієві Смотрицькому в тому, що замість істинної Східної Церкви він виставив перед усім світом жінку, яка виховувалася у корчмі, пов'язану із пекельною безоднею.

Мати-Церква у творі Мороховського своїми чеснотами відповідає материнському образу в «Треносі» Смотрицького: вона лагідна і тиха, сповнена любові та братерства, охоча до поєднання, покірنا і хоча має в своєму лоні різні віровизнання, об'єднана римським духовним верховенством, себто папською владою.

Мотиви написання полемічного трактату Іллі Мороховського, як стверджує сам автор, – благочестиві й повчальні: «Aczkolwiek mędrzec napomina abyśmy nie odpowiadali głupiemu według głupstwa jego / wszakże tenże pozwala odpowiadać żeby się sobie nie zdał mądrim» [10, 1].

„Парегорія” складається з одинадцяти розділів, кожен з яких є відповіддю на полемічні тези, викладені Мелетієм Смотрицьким у десяти розділах. Вони оригінальні, а не ідентичні, хоча й відповідають усім вимогам апологічного викладу.

У першому розділі «Zawstydzenie mniemanej Cerkwie / która się matką być mianuje» осуджено лемент Матері-Церкви, який подано у першому розділі «Треносу» Смотрицького. Опонента звинувачено в тому, що у нього «Anioł ciemności / w światłości Anioła przemienia» [10, 2]. Натомість справжня Церква, яку заснував сам Христос, страждала у переслідуваннях на початку своєї історії і наприкінці своїх днів теж повинна страждати. У цьому ствердженні автор трактату переходить до апокаліптичних мотивів. Церква «jako palma im większe ciężary ucisku na nie kładzone byli / tym się więcej bujnością podnosiła: i rozlaniem krwi synów swoich dziwnie się płodna stawała» [10, 9–10].

До цього Мороховський наприкінці розділу долучає профетичні мотиви: «A tak jako Jeremiasz Prorok wołał na Jeruzalem / tak ja wołać dla upamiętania twego na cię nieprzestanę» [10, 15].

У Мелетія Смотрицького другий розділ був присвячений Іпатієві Потієві, якого православні то гнівом, то лагідністю прагнули поверну-

ти у лоно ортодоксійної православної церкви. Відповідно до структури «Треносу» Ілля Мороховський пропонує увазі читачів другий розділ «Парегорії»: «Upominanie zwiedzonych synów / mniemanej Wschodniej Cerkwie». З одного боку, письменник засуджує фальшивих іереїв та ченців, з іншого, прославляє вірних синів Західної Церкви, які «z młodości swojej / poczynają nosić jarzmo na ramionach swoich» [10, 27]. Він висловлює надію, що в майбутньому в греко-католицькому середовищі сформується нове покоління священиків, непорочне та інтелектуально підковане.

Найбільше уваги у «Парегорії» присвячено питанню верховенства Папи Римського як безпосереднього послідовника традицій святого Петра. Обговорене воно у третьому («O władzy i zwierzchności świętego Apostolskiej stolice Rymskiej»), четвертому («Odpowiedź na zarzut Nila Cabasille» – про непомильність папської науки), п'ятому («Dowód krótki iż Biskup Rzymski prawem Bożym na przełożenie Piotra ś. wstępuje»), шостому («O doczesnym pokoju kościoła świętego / i ozdobie / z osobliwego przejrzenia Bożego zrządzonej») і сьомому розділах. Усі вони підпорядковані одній біблійній думці: «Azasz Apostoł nie mówi / iż niemasz władzy tylko od Boga?» [10, 67]. Водночас у цій об'ємній частині праці автор продовжує тему фальшивих священиків: «... śmieie z Prorokiem [Esaja 56] o nichmówić możemy. Stróżowie ślepi wszyscy / nieumieli wszyscy / psi niemi szczekać niemogący» [10, 66]. Можливо, таке велике зацікавлення саме папським верховенством виникло під впливом безпосереднього навчання Іллі Мороховського у Римі.

Гучне питання Filioque («O pochodzeniu Ducha Świętego»), розглянуте Мороховським у восьмому розділі, і відповідає традиції католицької Церкви: «Syn jest także bez początku / bez przyczyny / nie rodzony / i sam z siebie Bóg / względem istności» [10, 119], «Nie moje to są wymysły / ale własne słowa Augustyna świętego / który stąd dowodzi / iż ojciec i Syn / nie są dwa początki Duchowi świętemu / ale jeden» [10, 132]. Окрім Августина, полеміст посилається на Єпіфанія, Григорія з Ниси, Бернарда та інших отців церкви.

Дев'ятий розділ богословського трактату Мороховського присвячений прісному та квасному хлібу під час Євхаристії («O materiej Sakramentu Eucharystiej świętej / to jest / o przasnym i kwaśnym chlebie»). Подібно до Петра Скарги, Ілля Мороховський називає шість

найважливіших причин, чому Римська Церква визнає єхаристійний хліб у прісному вигляді. Усі ці докази побудовані на біблійних фрагментах. Натомість не знаходимо у праці «Парегорія» окремого розділу про недоцільність причастя під двома постатями – хліба і вина, що виразно вказує на те, що в цих речах греко-католики дотримувалися східних звичаїв і у відправленні літургії загалом переймали спадкоємництво Отців Сходу.

Десятий розділ «Парегорії» («O Czyśćcu») став відповіддю на сьомий розділ «Треносу» Мелетія Смотрицького. Автор полемічної праці на захист унії підтримує думку про існування чистильного вогню, вважаючи відповідником цього вчення православну науку про митарства душі після смерті: «albo jako naszymi prawowierni Słowianie mówią mytarstwa / w których się oczyszczają» [10, 194].

Наприкінці праці, в одинадцятому розділі «Obrona zwierzchności Papieskiej / i odpowiedź na Antitheta Pseudologowe» Мороховський підводить підсумки полеміки, узагальнюючи попередньо розглянуту ним богословську проблематику. Як бачимо із самої назви розділу, автор знову ж таки першочергово у роль відводить аргументації на захист Римського верховенства. Додатково він підтримує позицію про збереження целібату католицьких священників. Цей авторський суб'єктивізм, який не знайшов відображення в історії греко-католицької Церкви, викликаний безпосередньою приналежністю Мороховського до чернечого способу життя.

Можна стверджувати, що за своїм апологетичним стилем викладу і богословською наповненістю праця «Paregoria albo utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świętej Wschodniej zmyślonego Theofila Orthologa» стоїть на одному рівні з кращими полемічними зразками свого часу. Точність висловлювань, наявність теологічних та біблійних цитат, історичне підґрунтя, з одного боку, а також риторична манера висловлювань, поетичність мовлення, багатство образо творення, з другого, піднесли Йоахима Іллю Мороховського до рангу справжнього літератора і митця.

«Discurs o początku rozerwania Cerkwie Graeckiej od Kościoła Rzymskiego i kto był tego przyczyną. Przy tym krótkie a prawdziwe opisanie prawdziwego ósmego soboru powszechnego» має більше точок зіткнення зі стилем Петра Скарги, та це знаходить своє пояснення в історичності викладеного матеріалу, який не може бути літературно обіграний. З науковою ретельністю

Мороховський відсилає читачів до подій перших християнських синодів, на яких було затверджено Символ віри і до часів перших ересей, які призвели до розколу єдиної Христової Церкви. Проте за своєю структурою праця не відходить від загальноприйнятих риторичних канонів, про що свідчить посвята Томашу Замайському, Київському і Книжинському воеводі, Передмова до читача тощо.

Цікавим є посилання на науку Аристотеля, завдяки якій полеміст обіграє назву своєї праці («zaczny Philozoph Aristoteles, taką o tym Sententią napisał. Omnes homines natura scire desiderat. Czego gdy człowiek dostąpi, natychmiast rozum jego, w duscursach swoich ukołwszy się, tym się contentuje» [9, 1]) і вказує на мету її виникнення («Pisze Aristoteles w Polityce swojej / iż ci / którzy nie są wiadomi Historiej / to jest dziejów przeszłych / są zawsze dziećmi: i takowych za niegodne bydź poczyta / aby byli przypuszczeni do sprawy Rzeczypospolitej» [9, 3]).

Ілля Мороховський, подібно до інших прибічників унії, подає перелік причин церковного розколу. Таких причин, на його думку, є чотири:

1) «Diffidentia Rusi naszej / iż są takiego mniemania ... że za tym zjednoczeniem w wierze powszechnej / ogółem we wszystkich obrządkach / wschodniej Cerkwi zwykłych / odmiany się boją» [9, 30b];

2) «Druga przyczyna / Ołuda zdradliwa hæretyka» [9, 31];

3) «Trzecia przyczyna / Z niektórych oziębłych Katholików / albo raczej Machiawelskich polityków» [9, 30-31b];

4) «Czwarta i ostatnia przyczyna / Wolny do tego państwa przyjazd / i pomieszkanie świebodne» [9, 32];

Як бачимо, письменник глибоко індивідуалізує історичний матеріал, надаючи йому значення суспільного памфлету.

У «Дискурсі» Мороховського знаходимо описи, які перегукуються з фрагментами «Парегорії», що в черговий раз засвідчує авторську ідентичність. Бачимо це в цитуванні Геннадія, Константинопольського патріарха, який писав про причини падіння Царгорода, описі пророчого сну матері Фотія ще до його народження, представленні проблеми іконоборства тощо.

Праця Мороховського «Relacja o zamordowaniu okrutnym ... Jozafata archiepiskopa połockiego» – це один із видів житійних писань, яка, поряд із похоронними проповідями та релігійно-політичним епістолярієм, становила невід'ємну ланку полемічного дискурсу в Укра-

їні. Подібно, як у біографії Мелетія Смотрицького, виданій Яковом Сушою, основні факти життєпису подано з метою навернення читачів на бік унії з Римом. Основою для виникнення цього твору стала мученицька смерть у Вільні Йосафата Кунцевича, греко-католицького архієпископа. Ілля Мороховський, свіжими слідами цієї трагедії, описує її як очевидець, додаючи творові емоційного забарвлення з огляду на свою приналежність до унійного табору полеміки. Необхідно пригадати, що саме ця подія стала переломним моментом у долі Мелетія Смотрицького, який перейшов на бік греко-

католиків і потім у своїх полемічних писаннях ревно відстоював католицькі погляди.

Можемо зробити висновок, що полемічні твори Йоахима Іллі Мороховського характеризувалися жанровою та стилістичною різноманітністю і були написані у дусі тогочасного католицького канону, початок якому поклав Петро Скарга. З аналізу полемічних праць Мороховського випливає, що вони сповнені індивідуалізації, почасти навіть суб'єктивізму, а тому повністю оригінальні, позбавлені епігонства і становлять багатий матеріал для подальших літературознавчих досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Історія української літератури. Т. VI. – К.: Ін-т л-ри НАН України, 1995. – 708 с.
2. Кралюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К.: Укр. центр духовн. культури, 1997. – 191 с.
3. Соловій М. Мелетій Смотрицький як письменник. Ч. II. – Рим; Торонто: Вид. ОО. Василян, 1978. – 447 с.
4. Яременко П. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К.: Наук. думка, 1986. – 160 с.
5. Bieńkowski L. Morochoowski Elias, imię zakonne Joachim // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, PAN, 1976. – Т. XXI. – S. 777–778.
6. Frick D. Meletij Smotryc'kyj. – Cambridge; Massachusetts: Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1995. – 395 p.
7. Łużny R. Nurt okcydentalistyczny we wschodniosłowiańskiej myśli religijnej przed i po Brześciu // Краківські Українознавчі Зошити. Т. V–VI. – Краків: Вид. “Швайпольт Фіоль”, 1997. – 497 с. – С. 19–29.
8. Łużny R. Od metropolity Izydora do metropolity Piotra Mohyły: nurt prozachodni w myśli religijnej dawnej Rusi // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze / Red. St. Kozaka. Zeszyt 4–5. – Warszawa: UW, 1997. – 533 s. – S. 59–65.

9. Morochoowski H. Discurs o początku rozerwania Cerkwie Graeckiej od Kościoła Rzymskiego i kto był tego przyczyną. Przy tym krótkie a prawdziwe opisanie prawdziwego ósmego soboru powszechnego. – Zamość: Drukarnia Akademicka, 1622. – 33 s.

10. Morochoowski H. Paregoria albo utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świętej Wschodniej zmyślonego Theofila Orthologa. – Wilno: Drukarnia Leona Mamonicza, Typographa J. K. M., 1612. – 225 s.

11. Skarga P. O jedności Kościoła Bożego 1577 (1610) // Skarga P. Kazania przygodne z inemi drobniejszymi pracami, o różnych rzeczach wszelakim stanom należących. – Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka, 1610. – 779 s. – S. 294–381.

12. Smotrycki M. Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. pierwszej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przetłumaczony przez Theofila Ortologa, tejże Świętej Cerkwie Wschodniej Syna / M. Smotrycki. – Wilno, 1610 // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / M. Smotrycki; [introd. by D. Frick]. – Ukrainian Research Institute of Harvard University. – 805 p. – P. 1 (1)–235 (220).

13. Wagilewicz D. J. Pisarze polscy Rusini. – Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1996. – 318 s.